

ARİSTOTELES'TE EN YÜKSEK ENTELEKTÜEL ERDEM

Kemal BATAK*

Öz

Pek çok şârihe göre, Aristoteles *Nikomakhos'a Etik*'in 1. Kitap'ında mutluluğu bütün erdemlere uygun olan bir faaliyet olarak görürken 10. Kitap'ta mutluluğu tek bir erdemle, felsefi bilgelik, özdeşleştirir. Bu makalede bütün *Nikomakhos'a Etik*'in en şaşırtıcı ve belki de kitabın akışı içinde beklenmedik pasajların yer aldığı 10. Kitap'ın 7. ve 8. kısmını inceliyorum. Burası anlaşılacak ve kitabın önceki bölümleri ile bağdaşımli bir diyaloga sokulmak için uğruna kitaplar da yazılan bir problem alanı. En yüksek entelektüel erdem Tanrı ile açıkça ilişkisini kuran Aristoteles, mükemmel mutluluğu da ona vererek, metafizik, epistemoloji, etik ve din felsefesinin keşif noktasına işaret eder. Bu bağlamda makalede başlıca amaçlarım şunlardır: Aristoteles'in en yüksek entelektüel erdeminin doğurduğu temaşa hayatını sergilemek ve bu hayatın kapsayıcı görüşle uyumlu olduğunu savunmak.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, Temaşa, Felsefi bilgelik, Erdem, Akıl, Tanrı, Mutluluk.

The Highest Intellectual Virtue in Aristotle

Abstract

According to many commentators, on the one hand, Aristotle elaborates the concept of happiness as an action in coherence with all virtues in the first book of *The Nicomachean Ethics*, on the other hand, in the last book of *The Nicomachean Ethics*, he consubstantiates happiness with only one virtue, which is philosophical wisdom. In this article, I examine parts 7 and 8 of Book 10 of *The Nicomachean Ethics*, which are probably the most interesting and unexpected passages in the the book. These parts are the most problematic areas which became a subject matter of many books for the clarifications of the issues. Aristotle obviously claims that there is a relationship between the best intellectual virtue and God, giving him perfect happiness, which indicates that there is an intersection point among metaphysics, epistemology, ethic and philosophy of religion. In this context, the main aims of this article are, first, to describe the contemplative life which is caused by the highest intellectual virtue and to claim that this life is in harmony with the inclusivist theory.

Keywords: Aristotle, Contemplation, Philosophic wisdom, Virtue, Reason, God, Happiness.

Giriş

Bilindiği gibi, *entelektüel erdem*, *düşünce erdemi* ya da *akli erdem* kavramı Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*'te 6. Kitap'ta incelediği bir konudur. Daha önceki bir makalemde meselenin bu kısmını incelemiştim.¹ Şimdi konunun çetrefil olduğu yer, bütün *Nikomakhos'a Etik*'in en şaşırtıcı ve belki de kitabın akışı içinde beklenmedik pasajların yer aldığı 10. Kitap 7. ve 8. Kısma (1177a11-1179a32) yakından bakmak istiyorum. Burası anlaşılacak ve kitabın önceki bölümleri ile bağdaşımli bir diyaloga sokulmak için, özellikle W. F. R. Hardie'den sonra, uğruna kitaplar da yazılan bir problem alanı. Bu kısmın konusu olan *theōria* yapan aklın bize verdiği en yüksek entelektüel erdem, felsefi

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri, (kemalbatak@sakarya.edu.tr).

1 Kemal Batak, "Aristoteles'te Entelektüel Erdemler", *Felsefe Dünyası*, 2016, sayı: 63.

bilgelik, başta metafizik olmak üzere, epistemoloji, etik ve din felsefesinin keştiği felsefe tarihinin gördüğü en önemli *entelektüel* zirvelerden biridir.

Temaşa Faaliyetinin ve Dolayısıyla Felsefi Bilgeliğin Mahiyeti ve Üstünlüğü

Girişin ardından, şimdi bütün *Nikomakhos'a Etik*'te erdem-mutluluk ilişkisine dair iddianın, kitabın önceki bölümleri göz önüne alındığında, düğüm düğüm olduğu söylenen 7. ve 8. kısma adım atabiliriz. Aslında burada yer vereceğim Aristoteles görüşü o kadar önemli ki Aristoteles'te bir entelektüel erdem tartışmasının buna yer vermemiş olması, entelektüel erdem tartışmasını yüzeysel olarak yansıttığı biçiminde bir suçlamaya maruz kalabilir. Şöyle başlayalım: Mutluluk, kabaca, ruhun "erdeme" uygun rasyonel bir faaliyeti ise hangi erdeme uygun hangi hayat hakkında konuşuyor Aristoteles? Ahlaki erdemlere mi entelektüel erdemlere mi uygun bir hayat? Aslında kitabın bu kısmına kadar yapılan soruşturmalar gösteriyor ki Aristoteles bu konuda bir denge gözetmeye çalışıyor. Ancak *Nikomakhos'a Etik*'in² son kitabına, 10. Kitap'a (7. ve 8. kısımlara) geldiğimizde bu duruşta radikal bir değişiklik var gibi.

İnsanın işini, fonksiyonunu, karakteristik faaliyetini tartıştığı meşhur pasajın sonlarında, insanın işinin belli bir hayat tarzı olduğunu, bu hayat tarzının ruhun akla uygun faaliyetini ve fiillerini içerdiğini, eğer iyi bir kişiden söz ediyorsak onun da bunu uygun bir erdeme göre gerçekleştirirse başarmış sayılacağını belirtir kendisi. O, şöyle devam eder:

O zaman durum buysa, insani iyi, ruhun erdeme uygun bir faaliyeti haline gelir. Eğer birçok erdem varsa en iyisi ve en kâmil olanına göre.³ Eğer mutluluk erdeme uygun bir faaliyet ise en yüksek erdeme uygun olması gerektiği makuldür ve bu bizdeki en iyi şey olacaktır.⁴ Mutluluk, tam/mükemmel erdeme uygun bir şekilde ruhun faaliyet olduğu için...⁵

Önce "En yüksek erdem nedir?" sorusuna bir cevap vermeliyiz ki en yüksek mutluluğu elde edebilelim. Bizdeki en iyi, en ilahi şey ne ise onun uygun bir erdeme göre faaliyeti mükemmel bir mutluluk getirecektir. Aristoteles bu

2 Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çev. David Ross; Lesley Brown (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2009; Aristotle, *Nicomachean Ethics*, çev. Roger Crisp, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. (Aristoteles'in eseri için daha pratik olması sebebiyle, Bekker numaralandırma sistemini değil, sayfa numarasını veriyorum). Ayrıca açıklık ve basitlik gibi nedenlerle Roger Crisp'in yukarıda andığım çevirisini de ayrıca anmadan kullandım (Her iki çevirinin de sayfa numaraları pek çok durumda örtüşüyor). Bu arada Ross çevirisinin editörü Lesley Brown'un ta'likâtından da önemli oranda yararlandığımı belirtmeliyim.

3 *The Nicomachean Ethics*, s.12.

4 *The Nicomachean Ethics*, s.194. (İtalik metinde yoktur.)

5 *The Nicomachean Ethics*, s.19.

faaliyetin temaşa (*theōria*, contemplation) olduğunu söyler. Temaşa, nazar, belki de teemmül diyebileceğimiz bu *theōria*, “seyretme”, “bakma” biçimindeki *spekülatif faaliyet*, ya da *nazari düşünme* niçin bizi en mutlu kılacak faaliyettir? Yukarıdaki ikinci alıntı 10. Kitap’ın yedinci kısmının hemen başında geçer ve temaşa hayatına yoğunlaşmanın bu ilk adımları eleştirmenler tarafından ya bir dereceye kadar kitabın akışı bakımından beklenmedik olarak nitelenir⁶ ya da bütün *Nikomakhos’a Etik’in en şaşırtıcı pasajı* olarak nitelenir ve katı bir şekilde eleştirilir.⁷ Zira o, entelektüel, teorik, akli erdemleri düpedüz en yüce, en yüksek erdem türü olarak görmekte ve ahlaki erdemlerden ayırmakta gibidir. Hatta şârih Brown, bu durumun, kitabın, *Nikomakhos’a Etik’in* bölümlerinin çoğunun ahlaki erdeme, fiil felsefesine ayrılmasına, en hafif tabirle, ters olduğunu savunur. Zira, ona göre, 10. Kitap’ta, kitabın sonunda, entelektüel temaşa hayatının şaşırtıcı zaferi ahlaki bakımdan erdemli fiillerin değerini düşürüyor gibidir!⁸ Pek çok şârihe göre, *Nikomakhos’a Etik’in* 1. Kitap’ı mutluluğu bütün erdemlere uygun olan bir faaliyetle özdeşleştirirken 10. Kitap mutluluğu tek bir erdemle, felsefi bilgelik, özdeşleştirir.⁹ J. L. Ackrill de, Aristoteles’in söz konusu kitabının çoğunun konu aldığı ahlaki erdemlerle, saf temaşa hayatının mükemmel mutluluğu vereceği yargısı arasında bir gerilim olduğunu-ki Pakaluk da bir önceki yazısında, Ackrill ile paralel olarak, Aristoteles’in söz konusu kitabının içerdiği Kitapların uyumu ile ilgilendirir.- ifade eder ve muhtemel çözümleri sıralar.¹⁰

6 Lesley Brown, “Explanatory Notes”, Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çev. David Ross, Lesley Brown (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2009, s. 265.

7 Michael Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 316.

8 Lesley Brown, “Introduction”, Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çev. David Ross, Lesley Brown (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2009, s. xvii. Fârâbi, kayıp Nikomakhos şerhinden kalan girişte ait parçada şöyle der: “Ancak o, onuncu kitapta özel anlamda mutluluk denen bir şeyden bahsederek orada, mutluluk denmeye en uygun şeyin ne olduğunu, bu kavramla belirtilen şeylerden en önemlisinin hangisi olduğunu ifade eder.” Fârâbi, *Nikomakhos Ahlâki Şerhi*, “Fârâbi’nin Kayıp Nikomakhos Ahlâki Şerhi’nden Kalan Parçalar: Tercüme ve Tahlil” nşr. Lawrence V. Berman, çev. Hümeysra Özturan, *Kutadgubilig*, 2015, sayı. 28, s. 92. Fârâbi’nin bu ifadelerini, dominant ya da *dışlayıcı* olarak anlamak zorunlu değildir. Zira en uygun mutluluk ve en önemli mutluluktan söz etmek *tek* mutluluktan söz etmek olmayabilir.

9 Michael Pakaluk, “On the Unity of the Nicomachean Ethics”, *Aristotle's Nicomachean Ethics: A Critical Guide*, Jon Miller (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s.29

10 J. L. Ackrill, “Aristotle on Eudaimonia”, *Essays on Aristotle's Ethics*, Amélie Oksenberg Rorty (ed.), Berkeley: University of California Press, 1980, s.15-16 vd.; Norman O. Dahl, “Contemplation and Eudaimonia in the Nicomachean Ethics”, *Aristotle's Nicomachean Ethics: A Critical Guide*, Jon Miller (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 66. Belki de sorun Ackrill’in ifadesiyle, muhtemelen felsefe çalışmalarının çoğunda olduğu gibi, *Nikomakhos’a Etik’in* de, kafalarda, cevaplardan çok soru üretmesinden kaynaklanır! Buradaki tartışmanın şöyle “detayları” var: “Mutluluk, ruhun “en iyi erdeme” uygun faaliyeti mi yoksa “erdemlere” uygun bir faaliyeti mi? Burada pek çok erdem *toplamından* mı söz ediyoruz; yoksa en iyi erdem, tek erdem *seçiminden* mi? Mutluluk konusunda ruhun gerçekleştireceği pek çok faaliyet mi var; yoksa bir tek faaliyet mi?” Pakaluk, bu problemin cevaplarının Aristoteles’te *açık olmadığını* ya da *kafa karıştırıcı* olduğunu, hatta onun bu iki görüş konusunda kitap boyunca kararsız kaldığını savunur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics*, s. 316 vd.; Bu konuda tartışmayı başlatan yazı Hardie’ye aittir: W. F. R. Hardie, “The Final

En mutlu hayat olan entelektüel *temaşa hayatı*, *erdem* nasıl bir faaliyetin sonucudur? Bu faaliyet, akıl en yüce nesnelere ve doğrular hakkında çalışırken belirir. Aristoteles 6. Kitap'ta en yüksek, en şerefli nesnelere bilgisine entelektüel erdemlerden olan felsefi bilgeliğin kemaliyle ulaşılacağını söyler. Bu durumda, -pratik bilgeliğin, pratik aklın bir erdemi iken- işte bu en yüksek entelektüel erdem, felsefi bilgeliğin, temaşa eden aklın bir erdemi olduğunu söyleyebiliriz.¹¹ Yani kişi temaşa faaliyeti ile meşgul iken felsefi/teorik bilgeliğin erdemini aktif hale getirmiş olur. Mutluluk en iyi erdeme uygun bir *faaliyettir* demek şu demektir: En iyi, en yüksek erdem felsefi bilgeliğin olduğuna göre, en yüksek mutluluk felsefi bilgeliğe uygun bir faaliyettir.¹² "Yani mutluluk, metafizik -Tanrı ve ilk ilkeler- ve teoloji hakkındaki bilginin kullanımından ibarettir..."¹³ Aristoteles'te "en açıklayıcı" olduğu için en temel (teorik) bilgi dalı metafiziktir, teolojidir.¹⁴ Birçok bilgi dalını metafizik nasıl kuşatıyor ve birleştiriyorsa, değişmeyen şeyleri kavrayan ruhun bilimsel parçasının ana erdemi olan felsefi bilgeliğin de tek bir erdem olarak diğer erdemleri kuşatır, içerir.¹⁵

İki entelektüel erdem bileşkesi olan bu teorik/felsefi bilgeliğin entelektüel erdemini bir kişinin kullandığının göstergesi "... hakim olduğu bir teorik disipline dair ezeli ve zorunlu doğruları aklına getirmesi -temaşa etmesi-dir... Şunu hatırla tutmak önemlidir: Teorik bilgeliğin erdemini aktif hale getirmek -temaşa etmek- bilgi arayışı içinde olmak demek değildir; fakat kişinin zaten sahip olduğu bilgiyi aklına getirmesidir."¹⁶ Thomas Aquinas şerhinde

Good in Aristotle's Ethics", *Philosophy*, 1965, cilt: 40. Aslında Pakaluk'un söz ettiği ilk görüş, literatürde kapsayıcı (kapsamlı) görüş olarak ikinci duruş *dominant*, (*dışlayıcı*) görüş olarak da geçer. Kapsayıcı görüşü -ki çok farklı ve çelişik kullanımları vardır- reddeden Richard Kraut'a göre, eğer Aristoteles mutluluk ile iyilerin bir bileşkesini, toplamını kastetmiş olsaydı o zaman onu sadece ruha ait bir iyi olarak değil, bedene de ait bir iyi olarak tanımlardı. Malum, adalet ve cömertlik gibi ahlaki erdemler bedene de ilgilidir. Kraut'a göre, kişinin kendi kendine daha az yeten bu dışsal şeylere ihtiyacı nihai -temaşa- mutluluk *faaliyetine* ulaşma için olsa olsa araç olabilir; bu yüzden Aristoteles mutluluk tanımında onlara yer vermemiştir. Ona göre, iyi bir hayat sürmek için asli iyilerin listesinden daha fazlasına ihtiyaç vardır: Erdemli faaliyeti hayatın zirvesine koymak, hiyerarşideki asli iyilerin hangisinin daha değerli olduğunu belirlemek ve bu hayatı nasıl sürdüreceğimize karar vermek... bak. Richard Kraut, *Aristotle on the Human Good*, Princeton, Princeton University Press, 1991, s. 3-8 ve 5. Bölüm; Richard Kraut, "Aristotle on the Human Good: An Overview", *Aristotle's Ethics: Critical Essays*, Nancy Sherman (ed.), Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, Inc, 1999, s. 82-83.

11 Brown, "Explanatory Notes", s. 265.

12 *Nikomakhos'a Etik* felsefi temaşayı en yüksek mutluluk olarak görürken *Eudemos'a Etik* mutluluğu ahlaki ve entelektüel erdemlerin kullanımı olarak görür. Anthony Kenny, "Introduction", *Aristotle, The Eudemian Ethics*, çev. Anthony Kenny, Oxford: Oxford University Press, 2011, s. xi-xii.

13 Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics*, s. 318; Kraut, *Aristotle on the Human Good*, s.74. Aristoteles, sadece temaşa ederken en mutlu kişi olduğumuzu söylemez; bu erdeme sahip kişi, örneğin, uyurken de mutluluğunu sürdürür. Kraut, *a.g.e.*, s.76.

14 Temaşanın nesnesinin teolojik olup olmaması ile ilgili tartışmalar için bkz. Monte Ransome Johnson, *Aristotle on Theology*, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 228-229, özellikle 23. dipnot.

15 Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics*, s. 224.

16 Kraut, *Aristotle on the Human Good*, s. 15-16.

Kraut'tan farklı bir yorum sunar bize: Hakikati temaşa etmek iki şekildedir: a) kişinin hakikati soruşturması, b) kişinin zaten keşfettiği ve bildiği hakikati tefekkür etmesi. Bununla beraber, o, bu temaşa faaliyeti ya da erdeminden ikincisinin daha mükemmel olduğunu düşünür. Zira ilkinin amacı da ikincisine ulaşmaktır.¹⁷

Öyleyse, theōria/temaşa, teorik bir disiplinin, özellikle de, en yüksek teorik disiplin olan teolojinin ya da ilk felsefenin doğrularını akla getirmek olduğu kadar kişinin zaten keşfettiği doğruları tefekkür etme sürecidir de. Bu faaliyet, kişi sessizce tefekkür ederken, bir konu etrafında ders verirken, yazarken, kitap okurken, ders dinlerken, söz ettiğim koşula bağlı olarak, faaliyette olabilir. Kişi *ilk defa* söz konusu doğruları öğrenirken, çalışırken theōria ile (mükemmel) meşgul değildir. Ancak, örneğin, ders veren kişi bu konuları öğreniyor, demeyiz. Theōria gibi yüce bir faaliyet ile meşgul kişi bu yolla felsefi bilgelik erdemini aktif hale getirmiş, elde etmiş olur.¹⁸

Aristoteles, temaşa faaliyetinin yani teorik yaşamın en yüce, en üstün faaliyet olduğu iddiasını iki bakımdan gerekçelendirir: 1) Hem bizde mevcut olan en iyi şey akıldır hem de bu aklın konuları, bilginin en yüce konularıdır. Yani hem aklın değeri hem de bu aklın konusunun değeri temaşa faaliyetini en yüce faaliyet kılar. Hatırlanacağı üzere, daha önce değişmeyen doğruları kendisine konu alan felsefi bilgelikte sözünü ettiğim bu yüce konular, örneğin, hareketleri değişmeyen göksel cisimlerle ilgili idi. 2) Temaşa faaliyeti, bir doğrunun temaşası, ahlaki erdemi gerçekleştirdiğimiz bir fiile göre daha sürekli.¹⁹ Bir diğer ifadeyle, entelektüel erdemlerin önemli bir kısmının ait olduğu teorik akıl yürütmenin sürekliliği onu fiille ilgili faaliyetlere yani ahlaki erdemlere karşı üstün kılmaktadır.

Temaşa Faaliyeti, Kendi Kendine Yetme ve Mutluluk Derecesi

Temaşa hayatı en yüce hayat olmasının yanı sıra en zevkli hayatı da sunar bize. “Ve biz mutluluğun temaşa faaliyeti ile kaynaşmış bir zevke sahip olması gerektiğini düşünürüz; kabul edileceği üzere, felsefi bilgelik faaliyeti erdemli faaliyetlerin en zevklisidir.” diyen Aristoteles, bu bilgiye *sahip olanın* bu bilgiyi *araştırandan* daha zevkli zaman geçireceğini de ekler.²⁰ Ancak biz mutluluğu kendisinden dolayı isteriz, başka bir şey elde etmek için değil. Nitekim Aristoteles'in şu ifadeleri buna işaret ediyor gibidir:

17 Thomas Aquinas, *Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, çev. C. I. Litzinger, Dumb Ox Books, 1993, paragraf: 2092: <http://dhspritory.org/thomas/Ethics1.htm#1>. (03.03.2016)

18 Kraut, *Aristotle on the Human Good*, s. 73, 15.

19 *The Nicomachean Ethics*, s. 194.

20 *The Nicomachean Ethics*, s. 194.

Onur, zevk, akıl ve her erdemi gerçekten kendilerinden dolayı seçeriz (onlar herhangi bir sonuç vermese bile onları seçerdik). Fakat aynı zamanda onlar vasıtasıyla mutlu olacağımızı varsayarak da mutluluk uğruna onları seçeriz. Öte yandan, kimse mutluluğu ne bunlar uğruna ne de genel olarak kendisinin dışında başka bir şey uğruna seçmez.²¹ Öyleyse, mutluluk, nihai bir şeydir, kendi kendine yeter ve fiilin amacıdır.²² Mutluluk, mükemmel bir erdeme göre ruhun bir faaliyeti olduğu için²³

Görüldüğü gibi, mutluluğun niteliklerinden biri *kendi kendine yetmesidir*; biz bu özelliği en çok temaşa faaliyetinde görüyoruz. Örneğin, ahlaki erdemlerden adalet erdemine sahip kişi adil davranmak için insanlara ihtiyaç duyacaktır. Daha da tam olarak, ahlaki erdemlere sahip kişiler bu erdemlere uygun fiilde bulunmak için çeşitli araçlara ihtiyaç duyacaktır. Örneğin, cömert kişi paraya, adil kişi aldığı borcu geri ödemek için yine paraya, cesur kişi güce ihtiyaç duyacaktır. Yani ahlaki erdemlerde a) topluma, b) sahip olunan erdemin dışında bir araca, c) aşağıda göreceğimiz gibi, tutkulara, bedene ihtiyaç söz konusu. Oysa filozof, felsefi bilgeliğe erdemine sahip kişi, kendi başına iken başka bir şeye ihtiyaç duymadan hakikati temaşa edebilir. Bu nedenle, felsefi bilgeliğe sahip kişi, bu faaliyet ile en fazla kendi kendine yeten kişi olacaktır (en azından temaşa faaliyetinin kendisi için). Kendi kendine yeterliliğe dair Aristoteles'in gösterdiği ikinci nedene göre, temaşa faaliyeti kendisinden dolayı sevilir, onunla kendisinin dışında yani kendisinin elde edilmesinin, gerçekleştirilmesinin dışında bir şey elde edilmez; oysa pratik faaliyetlerle, erdemlerle fiilin dışında bir şey elde ederiz. Bu temaşa faaliyeti en yüksek mutluluk olduğuna göre ve bu faaliyeti gerçekleştirmek için boş zamana ihtiyaç duyduğumuza göre, mutluluk aynı zamanda boş vakte bağlıdır.²⁴ Ahlaki erdem faaliyeti ile en yüksek entelektüel erdemin farkına bir ilave daha yapalım: Kişi, örneğin, adilmiş gibi davranabilir; ancak temaşa faaliyeti yaparmış gibi davranamaz.

Ahlaki erdeme uygun hayat, temaşa hayatına uygun hayata göre ancak "ikincil derecede" mutlu olacaktır. Zira ahlaki erdeme uygun faaliyetler *insani doğamıza* denk düşer, onunla ilgilidir. Yukarıdaki pasajda da verildiği gibi, adil ya da cesur fiillerin sosyal ortamı gerektirmesi bir tarafa, her bir kişi için tutkular gibi *insani nitelikleri* gerektirdiğini görüyoruz. Bu nedenle, ahlaki erdemin, karakter erdeminin pek çok yolla tutkularla ilgili olduğunu ve tutku-

21 *The Nicomachean Ethics*, s. 10.

22 *The Nicomachean Ethics*, s. 11.

23 *The Nicomachean Ethics*, s. 19.

24 *The Nicomachean Ethics*, s. 194-195, 196, 197.

ların bedenle ve dolayısıyla insani yönle ilgili olduğunu görüyoruz. Hatta insani iyi ile ilgilenen beş ana entelektüel erdemden biri olan pratik bilgeliğe baktığımızda onun da ahlaki erdem ile ilişkili olduğunu görüyoruz ki bu onun neden felsefi bilgeliğin erdeminden daha düşük bir erdem olduğunu açıklar. Filozof, durumu şöyle açık kılar:

Çünkü pratik bilgeliğin ilkeleri ahlaki erdemlere göredir ve ahlaki erdemlerin haklılığı pratik bilgeliğe göredir. Ayrıca, tutkularla ilişkili olarak, ahlaki erdemler, bileşik doğamıza ait olmalıdır; bileşik doğamızın erdemleri insanidir.²⁵

Oysa bize en üstün erdemi verecek olan temaşa faaliyetini gerçekleştiren akıl, bizim ruh/beden bileşikliğimiz ya da ruhun rasyonel olan ve olmayan parçaları biçimindeki bileşikliğimizden ayrıdır, farklıdır. Zira bu akıl -ahlaki erdemlerin aksine- ruhun tutku gibi rasyonel olmayan parçalarına ya da bedene referansta bulunmadan tanımlanır.²⁶

Ahlaki erdemler insani doğamızla, bileşik doğamızla -ruhun tutku gibi akıldışı parçasıyla- ilişkili ise *en yüksek mutluluğa* sahip olacağımız temaşa hayatı insani doğamızın bütünüyle aşılmasıyla mı elde edilir? Bileşik doğamız ve temaşa hayatı arasında kurduğu karşıtlığa dair yukarıda yer verdiğimiz görüşleri Aristoteles'i muhtemelen düalizme en çok yaklaştıran görüşlerdir. Ona göre, insan doğası, insan olması hasebiyle, temaşa için kendi kendine yeterli değildir aslında; zira o, harici refaha, beden sağlığına, yiyeceğe vb. ihtiyaç duyar. Ancak Aristoteles'e göre, mutlu olacak kişinin pek çok dışsal unsur sebebiyle mutlu olacağını düşünmemeliyiz; çünkü kendi kendine yeterlilik ve fiil bu dışsal unsurların fazla olmasına bağlı değildir, kişi mütevazı kaynaklarla da erdeme uygun bir hayat yaşayabilir.²⁷ Bu nedenle o, servet, arkadaşlık, bedensel iyiler gibi doğal iyilerin Tanrı'yı temaşayı arttırdığı oranda iyi olacağını savunur.²⁸

Ancak bu geldiğimiz nokta bize şunu söyletebilir: Aristoteles temaşa hayatı içinde ahlaki erdemlere yer olmadığını mı düşünüyor? Ya da kendi kendine yetme bakımından ve mutluluk derecesi bakımından bu kadar ayrı ve uzak görünen ruhun iki farklı parçasına ait erdem alanı, bırakalım sıradan insanları, filozofun şahsında birleşirse olumsuz, istenmeyen bir durum ortaya

25 *The Nicomachean Ethics*, s. 196.

26 *The Nicomachean Ethics*, s. 196; Brown, "Explanatory Notes", s. 266. Aquinas, buradaki bileşikliği, ruh/beden bileşikliği biçiminde anlar. Aquinas, *Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, paragraf: 2115.

27 *The Nicomachean Ethics*, s. 197-198. Belki bazı Latin şâirler gibi, en yüksek iyiyi (summum bonum) Tanrı ve Tanrı'nın bilgisi şeklinde anlayabiliriz. Bkz. Valeria A. Buffon, "The Structure of the Soul, Intellectual Virtues, and the Ethical Ideal of Masters of Arts in Early Commentaries on the *Nicomachean Ethics*", *Virtue Ethics in the Middle Ages: Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics, 1200-1500*, István P. Bejczy (ed.), Leiden: Brill, 2008, s. 15.

28 Aristotle, *The Eudemian Ethics*, çev. Anthony Kenny, Oxford: Oxford University Press, 2011, s. 148.

çıkamaz mı? Ona göre, kişi *insan* olduğu sürece, insanlarla birlikte yaşadığı sürece ahlaki erdeme uygun fiiller de yapar, zira bunlar *insani* bir yaşamın araçlarıdır.²⁹ Böylece, o, en çok kendi kendine yeten, en çok mutluluk veren temaşa hayatı yaşayan kişinin bu niteliklere ikincil düzeyde sahip olan, mal-mülk, beden gibi bazı harici şeylere ihtiyaç duyan ahlaki fiilleri de gerçekleştireceğini düşünür.³⁰ Bu aslında onun yine olabildiğince dengeli olan politikasının bir gereğidir. Bu nedenle, Aristoteles'in yukarıda dipnotta sözünü ettiğim *kapsayıcı* tavrı savunduğu söylenebilir.

İnsandaki İlâhî Unsur ve Temaşa Hayatı

Yukarıda sözünü ettiğim Aristoteles'i düalizme yaklaştıran insandaki *ilahi unsur* dair görüşlerine bakarsak şaşırabiliriz. Kendisinin dışında bir şey amaçlamayan aklın bu temaşa hayatı vesilesiyle -insan için fazlasıyla yüce olduğu için- böyle bir kişi, *bir anlamda artık insan değil kendisinde ilahi bir şey bulunan* bir varlık olacaktır. İşte bu ilahi unsurun faaliyeti (felsefi bilgelik), yukarıda ifade ettiğim gibi, diğer erdem türlerinden (pratik bilgelik ve ahlaki erdemler) daha üstündür; tıpkı bu ilahi unsurun bileşik doğamızdan (ruh/beden yapımızdan ya da ruhun rasyonel olan/olmayan parçalarından) daha üstün olması gibi. Tanrı'nın bileşik olmayan bir varlık olarak temaşa faaliyeti yapan bir varlık olduğunu hesaba katarsak, bizde bulunan tanrı benzeri, ilahi parçamız *temaşa yapan aklımız* olacak ve böylece *ilahi olan akla uygun bir yaşam*, insan yaşamına göre, *ilahi bir yaşam* olacaktır. Bizdeki bu ilahi unsura uygun yaşamak için tüm gücümüzle çabalamalı ve yapabildiğimiz kadar onun faaliyetleriyle kendimizi ölümsüz kılmalıyız.³¹ Aristoteles, insanın bu ilahi yönü (akıl) nedeniyle insan olarak adlandırıldığına dikkat çekerek, bir nevi, az önce andığı, insanın bileşik doğasına dair okumasını revize eder:

Bu nedenle insan için akla uygun yaşam en iyisi ve en zevklisidir; çünkü akıl başka her şeyden daha çok insanidir [Crisp çevirisi: Çünkü akıl başka her şeyden daha çok insanlığı meydana getirir.]. Bu yüzden bu yaşam en mutlu yaşamdır da.³²

Tanrı ve Temaşa Faaliyeti

Şimdi Tanrı ve temaşa faaliyeti ilişkisine bakalım. Bu görevi yerine getirmek için ilk olarak, felsefi bilgelik-ahlaki erdemler ilişkisine değinmeliyim. Felsefi

29 *The Nicomachean Ethics*, s. 197.

30 Brown, "Explanatory Notes" s. 266.

31 *The Nicomachean Ethics*, s. 195; Brown, "Explanatory Notes", s. 266; Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics*, s. 320.

32 *The Nicomachean Ethics*, s. 196.

bilgeliliğin, temaşa faaliyeti yapan aklın bizdeki ilahi yönü göstermesine karşılık, ahlaki erdemlerin böyle bir işarete haiz olmadığına dikkat çekmek yerinde görünüyor. Örneğin, adil ve cesur bir kişiyi ya da iyi bir kişiyi övdüğümüzde bu kişilerin fiillerini ve beraberinde getirdiklerini yani söz konusu *erdem*in dışındaki bir şeyi överiz. Aristoteles'e göre, ahlaki erdemlerin bu kusurundan dolayı, bu erdemleri tanrılara atfetmek onları bizim standartlarımızla değerlendirmek olacağı için *saçmadır*.³³ O, bu görüşünü şöyle temellendirir:

Biz tanrıların³⁴ fevkalade kutsal ve mutlu olduğunu varsayalım. Ancak onlara ne tür fiiller atfetmeliyiz? Adil fiiller? Ancak onlar sözleşme yapar, depozito verirlerse vb. açıkça gülünç olmazlar mı? Böyle yapmak asil olduğu için, korkunç olan bir şeye katlanmak ve tehlikelerle yüzleşmek gibi cesur fiiller? Ya da cömert fiiller? Onlar kime verecekler? Onlar para ya da benzeri şeye sahip olurlarsa bu *saçma olur*. Ve onların ölçülü fiilleri neden ibaret olacaktır? Onlar kötü iştaha sahip olmadıkları için böyle bir övgü yavan olmaz mı? Bunların hepsini gözden geçireydik, *bu fiillerle ilişkili herhangi bir şey* tanrılar hakkında önemsiz ve değersiz görünürdü. Bununla beraber, herkes onların yaşadığını ve bu nedenle bir faaliyet ile meşgul olduğunu varsayar; onların Endymion gibi uyduklarını varsayamayız. Eğer yaşayan bir varlıktan *filde bulunma olasılığını* ve böylece *herhangi bir şey üretme olasılığının* kendisini ortadan kaldırırsak *temaşadan başka geriye ne kalır?* Bu nedenle, *tanrının kutsallıkta üstün olan faaliyeti temaşa olacaktır* ve bu yüzden *buna en yakın insani faaliyetler mutluluğa en çok sevk edecektir*.³⁵

İslam etiğinin zirve ismi İbn Miskeveyh, Aristoteles'e benzer düşünceleri atfeder:

İnsanda bulunan ilahi cevher, tabiatla temasından doğan kirlerden temizlenince ve çeşitli bedeni zevklerle türlü şeref tutkunluklarının çekiminden kurtulunca, kendi benzerine doğru yönelmek ister ve akıl gözüyle hiçbir maddenin lekelemediği mutlak "ilk iyiliği" temaşa eder, ona doğru koşar ve o zaman ilk iyilikten kendisine doğru gelen nurdan feyz alır.³⁶

33 *The Nicomachean Ethics*, s. 19; Brown, "Explanatory Notes", s. 210.

34 Aquinas "tanrılar"ın bedensiz "ayrık cevherler", "entelektüel/akli cevherler" olduğunu söyler. Aquinas, *Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Paragraf: 2121, 2125.

35 *The Nicomachean Ethics*, s. 197-198. (İtalikler metinde yoktur.) (Burada Ross çevirisinden daha çok Crisp çevirisinden yararlandım.) İbn Miskeveyh, Aristoteles'in *Nefsî Faziletleri* adlı eserinden Ebu Osman ed-Dımeşkî'ye dayanarak yaptığı uzun alıntıda ona Tanrı'nın fiil yaptığını söyler: "Yüce Tanrı da bir fiili kendisinin dışında bir şey için değil, özü için yapar..." İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983, s. 84.

36 İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, s. 125.

Geleneksel Yunan düşüncesinin tanrılara çeşitli tutkular atfetmesini ve onların adil fiiller gibi çeşitli fiiller yapacağına dair iddiaları reddeden Aristoteles pasajı, mesela, sıfatlarla ilgili teolojik önemi bir tarafa, *insana ilahi epistemolojik faaliyeti, temaşa faaliyetini en mutlu yaşamın, en ideal yaşamın bir hedefi olarak göstermesi bakımından, çağdaş deyimle, metafizik epistemolojisinin* herhalde zirvesini temsil eder. Hele aşağıda göreceğimiz gibi, *mutluluğu temaşanın bir formu* olarak görmesi, bu faaliyeti saf anlamda yapan Tanrı olduğu için, sadece *felsefi bilgelik epistemolojisinde* tanrılara öykünme anlamına gelmiyor; aynı zamanda *mutlulukçu etik* için de tanrılara öykünme anlamına geliyor. Böylece *ilahi temaşa faaliyetiepistemoloji ve etik* için en merkezi konu haline gelmiş görünüyor. Hatta *temaşa faaliyeti metafizik, epistemoloji ve etik* için kesişme noktasıdır, denebilir. Yani kısaca, temaşa ya da felsefi bilgelik erdemi, saf anlamda ilahi varlığın bir faaliyeti olarak bize *en doğru, en üstün bilgiyi ve en mutlu hayatı* verir.

Entelektüel erdemlerden felsefi bilgelik erdemini üreten temaşa faaliyetini gerçekleştiren akıl, bütünüyle ilahi bir faaliyeti gerçekleştirir. Bu, en yüksek entelektüel erdem ahlaki erdemlere karşı önemli bir üstünlüğüdür. Ruhun ve beden fiillerine methiyeler düzülebilir. “Övgü, erdem için uygundur; zira erdem sonucunda kişi soylu fiiller yapmaya eğilimli olur.” Bu nedenle Aristoteles, en üstün mutluluğu bize veren temaşa hayatının en mutlu hayat olduğunu, bu mutluluğun ilahi, kutsanmış, daha iyi olarak adlandırılmakla beraber övgünün konusu kılınmadığını; çünkü mutluluğun övülen bir şey değil, övgü üstü, mükemmel, şereflenilen ilahi bir şey olduğunu dile getirir.³⁷

İnsanın dışındaki diğer canlıların mutlu olmadıklarını; çünkü temaşa faaliyetinden yoksun olduklarını görüyoruz.³⁸ İnsan, ileride Plotinus’un “yaratma” ile özdeşleştireceği, temaşa faaliyetini ne kadar arttırırsa, tanrıların bu kutsal faaliyetine benzer faaliyetleri ne kadar yaparsa mutluluğu da o kadar artacaktır. Bu durum, Aristoteles’e belki de *Nikomakhos’a Etik’in* en radikal ifadelerinden birini, entelektüalist etiğin aforizmasını söyletir: *Mutluluk temaşanın bir formu olmalıdır.*³⁹

Öyle anlaşılıyor ki *aklını kullanan ve onu geliştiren* kişi en iyi durumdadır ve *tanrılara göre en sevgilidir*. Zira zannedildiği gibi, eğer tanrılar insani ilişkilere her-

37 *The Nicomachean Ethics*, s. 19.

38 Brown, bu ifadeye dair haklı görünen eleştirisinde insanın dışındaki canlıların, mesela hayvanların, sadece temaşa faaliyetinden yoksun olmadıklarını; aynı zamanda, ahlaki erdeme dair fiilleri gerçekleştirme kapasitesine de sahip olmadıklarını, dolayısıyla Aristoteles’in bu argümanının temaşayı pratik faaliyetten daha üstün görmesini gerekçelendiremeyeceğini söyler. Brown, “Explanatory Notes”, s. 267.

39 *The Nicomachean Ethics*, s. 197.

hangi bir ilgi duymuş olsalardı, onların en iyi olan ve kendilerine en çok benzeyen şeyden -yani akıldan- *hoşlanmaları* ve bunu seven ve ona hürmet eden kişiyi *ödüllendirmeleri* makul olurdu; çünkü bu kişiler tanrılar tarafından sevilen şeye ilgi duydular ve doğru ve soylu bir şekilde fiilde bulundular. Açıktr ki *bu nitelikler* daha çok *bilge kişiye aittir. Bu nedenle, o, tanrılara göre en sevgilidir.* Aynı kişinin en mutlu olması da olasıdır. Böylece, bu yolla, *bilge kişi başka herkesten daha çok mutlu* da olacaktır.⁴⁰

Buradaki bilge kişi, değişmeyen hakikatlerle ilgili bilgi ya da erdem dediğimiz felsefi bilgeliğe sahip olan kişidir. Buradan çıkaracağımız bir başka sonuç da şu: Aristoteles daha kitabın başında mutluluğun Tanrı'nın gönderdiği bir şey olmadığını, alışkanlıklarla kazanıldığını ifade etmiş olsa da⁴¹ bu pasaja göre, mutluluğun “dolaylı olarak” ve sınırlı bir anlamda tanrılar tarafından verildiğini görüyoruz. Yine bu pasaja göre “...onlar haklı bir amaç için erdemleri kazanmış olan ve onları uygulayan kişileri aktif olarak destekleyeceklerdir.”⁴²

Sonuç

Sonuç olarak, felsefi bilgelik gibi entelektüel erdemler, bizdeki ilahi parçanın, aklın, nesnesine uygun bir şekilde kendi karakteristik faaliyetini gerçekleştirmesi ile aktif hale getirilmiş olur. Kişi bu yolla sadece akli kemale ulaşmış olmaz, ikincil derecede mutluluğu gösteren ahlaki kemale de ulaşmış olur ki bu benim burada savunduğum kapsayıcı görüş lehine önemli bir tespittir. En yüksek entelektüel erdemini aktif hale getirmiş kişi en yüksek iyiye, mutluluğa da ulaşmıştır. En yüksek derecesi temaşanın, dolayısıyla, felsefi bilgeliğin bir formu olan mutluluk, teolojinin/metafiziğin en yüksek nesnelere hakkında *en yüksek akıl yürütmenin sonucudur.* Özellikle, felsefi bilgelik erdemi, Tanrı ile insanı *sevgi bağı* ile dahi birbirine yakınlaştırır. Bu erdemi faal olan insan, tanrı benzeri bir insan, ilahi bir insan olmuş olur.

Kaynakça

Ackrill, J. L., “Aristotle on Eudaimonia”, *Essays on Aristotle's Ethics*, AmélieOksenbergRorty (ed.), Berkeley: University of California Press, 1980, s.15-33.

40 *The Nicomachean Ethics*, s. 198 (İtalikler metinde yoktur.) İbn Miskeveyh, mutlulukların sonuna ve en yücesine ulaşmış kişiyi şöyle betimler: “O, kendisine benzeyen kişilerin meclisinde bulunmayı ve kendisine yakın olan ruhlar ve yüce meleklerle karşılaşmayı özler. O, ancak *Allah*'ın istediği işleri yapar. Ancak ona yaklaşır şeyleri tercih eder, bayağı arzulardan bir şeye boyun eğerek ona karşı gelmez, tabiatın tuzaklarına aldanmaz, mutluluğunu engelleyen hiçbir şeye iltifat etmez. O, sevdiğini yitirince üzülmez, istediğini elde edemeyince yerinmez.” İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, s. 82.

41 *The Nicomachean Ethics*, s. 15.

42 Pakaluk, *Aristotle's Nicomachean Ethics*, s. 326.

- Aquinas, Thomas, *Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, çev. C. I. Litzinger, Dumb Ox Books, 1993, 2092: <http://dhsprpriory.org/thomas/Ethics1.htm#1>. 03.03.2016
- Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çev. David Ross; Lesley Brown (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Aristotle, *Nicomachean Ethics*, çev. Roger Crisp, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- _____, *The Eudemean Ethics*, çev. Anthony Kenny, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Batak, Kemal, "Aristoteles'te Entelektüel Erdemler", *Felsefe Dünyası*, 2016, sayı: 63.
- Brown, Lesley, "Explanatory Notes", Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çev. David Ross, Lesley Brown (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2009, s. 204-268.
- _____, "Introduction", Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, çev. David Ross, Lesley Brown (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2009, s.vii-xxxi.
- Buffon, Valeria A., "The Structure of the Soul, Intellectual Virtues, and the Ethical Ideal of Masters of Arts in Early Commentaries on the *Nicomachean Ethics*", *Virtue Ethics in the Middle Ages: Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics, 1200-1500*, István P. Bejczy (ed.), Leiden: Brill, 2008, s. 13-30.
- Dahl, Norman O., "Contemplation and Eudaimonia in the *Nicomachean Ethics*", *Aristotle's Nicomachean Ethics: A Critical Guide*, Jon Miller (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Fârâbî, *Nikomakhos Ahlâkı Şerhi*, "Fârâbî'nin Kayıp Nikomakhos Ahlâkı Şerhi'nden Kalan Parçalar: Tercüme ve Tahlil", nşr. Lawrence V. Berman, çev. Hümeýra Özturan, *Kutadgubilig*, 2015, sayı. 28, s. 89-93.
- Hardie, W. F. R., "The Final Good in Aristotle's Ethics", *Philosophy*, 1965, cilt: 40.
- İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. A. Şener, C. Tuñç, İ. Kayaoğlu, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Johnson, Monte Ransome, *Aristotle on Theology*, (Oxford: Oxford University Press, 2005).
- Kenny, Anthony, "Introduction", *The Eudemean Ethics* içinde, çev. Anthony Kenny, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Kraut, Richard, "Aristotle on the Human Good: An Overview", *Aristotle's Ethics: Critical Essays*, Nancy Sherman (ed.), Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, Inc, 1999, s.79-104.
- _____, *Aristotle on the Human Good*, Princeton, Princeton University Press, 1991.
- Pakaluk, Michael, "On the Unity of the *Nicomachean Ethics*", *Aristotle's Nicomachean Ethics: A Critical Guide*, Jon Miller (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s.23-44.
- _____, *Aristotle's Nicomachean Ethics: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.